

MÁRKUS BÉLA

„... megtisztítva a foltoktól”

DOBOS LÁSZLÓ: MESSZE VOLTAK A CSILLAGOK

I. Az 1963-as esztendő a csehszlovákiai magyar próza fejlődésében Turczel Lajos szerint akár a fordulat évének is nevezhető. Bizonyosságul és magyarázatul a *Prózánk útja a minőségi kiválasztódás felé* című több részes tanulmányában (*Irodalmi Szemle*, 1965/7, 8. és 9.) hat kötetet sorol fel és elemez, közülük is kiemelve hármat. Duba Gyula írásait, a *Csillagtalan égen struccmadár* novelláit filozofikus töltésük és a mához kötődésük miatt; Rácz Olivér *Megtudtam, hogy élsz* című regényét vérbő voltaért és spontán sodrásáért dicséri, a *Messze voltak a csillagok*, Dobos László első regénye erényeit pedig a merész témafelvetésben és az igazmondó elszántságban fedezi fel. Ez a merészség és ez az elszántság annál is inkább szembetűnő lehetett, mivel a Csehszlovák Kommunista Párt csak a könyv megjelenése után, 1963 decemberében jutott el addig, hogy mintegy önbírálatot gyakorolva a Központi Bizottság határozata elítélje a második világháború után egészen 1948 februárjáig, a „hontalanság éveit”-ben gyakorolt nemzetiségi politikáját, az erőszakos reszlovakizálást, a magyarokkal szemben is alkalmazott bánásmódot, a diszkriminációs intézkedéseket. Ez a határozat és általában az ötvenes évek elejének, a személyi kultusz időszakának szektáns-dogmatikus irodalompolitikája elleni küzdelem, – Fábry Zoltán tanulmánya címével – az „antisematizmus” adott lökést és teremtett lehetőséget az „új”, vagyis a korábban tiltott témák felvetéséhez. Az igazmondáshoz – ahogy erről a csehszlovák írók III. kongresszusára készülő szlovákiai írók 1963. áprilisi tanácskozását összegző beszámoló is tanúskodik: *A szlovákiai irodalom harcban az igazságért* (*Irodalmi Szemle*, 1963/3.). A magyar irodalomnak külön is meg kellett vívnia a harcát, hiszen – a tanácskozáson éppen Dobos László beszélt erről – hol a revizionizmus, hol a nacionalizmus vádjával illették, szembesítették. Az igaztalanul megvádolt folyton védekezésre kényszerült. Oly annyira, hogy az *Irodalmi Szemle* főszerkesztője a személyi kultusz és a dogmatikus gondolkodás legnagyobb tévedései közé sorolta e védekező magatartás és nemzetföltés nacionalizmusként való megbélyegzését.

A bizalmatlanság és a gyanú légkörében születtek tehát meg a magyar nemzetiség negyedszázados sorsát, az első bécsi döntéstől a személyi kultusz felszámolási kísérletéig terjedő történelmét bemutató szépprózai alkotások. A *Messze voltak a csillagok*, a *Megtudtam, hogy élsz*, amelyben Fábry Zoltán a szlovákiai magyar regény megszületését ünnepelte, aztán sorban a *Megmondom mindenkinek*, Egri Viktor műve, a *Kásahegy* Dávid Teréztől, Mács Józseftől az *Adósságtörlesztés*, Duba Gyulától pedig a *Szabadesés*. Nemcsak a műfaji sokszínűségek, szemléletbeli, hangnemi változatosságuk érdemesítette őket figyelemre, hanem az is, hogy lényegében egy ütemben, párhuzamosan íródtak a magyar-

országi irodalom ún. problémakereső regényeivel. Béládi Miklós a hatvanas évek regény-mintáit nevezte meg így; ezek írója az epikát elmélkedéssel szövi egybe, s nem meggyőzni akar, hanem kérdéseibe avat be, érvelve, vitázva, töprengve, viaskodva. Az alkotó közvetlenebb jelenléte, személyiségének önkifejezése, az idősíkok és megközelítési szempontok változtatása, a regény „szubjektívizálódása”: csupa olyan jellegzetesség, amelyet az akkor páratlanul népszerű kisregények, a *Hideg napok*, a *Hús óra*, a *Rozsdatemető*, a *látogató*, a *Saulus*, a *pálya szélén* vagy éppen a sort kezdő *A gyáva* elemzésével tárt fel, de feltarhatott volna a csehszlovákiai magyar regényeket vizsgálva is.

Hogy az ötvenes évek eseményes, életszerű keretek között folyó, a bizonyítás feltétlenségére építő elbeszéléseihez képest az új regényt mennyire a még nem elég tudottal, a homályban hagyottal, a kimondatlannal, a tegnapi kimondhatatlannal való küzdelem jellemezte, erre a *Messze voltak a csillagok* is például szolgálhat. Maga a cím metafizikus-transzcendens sugallatú: olyan problémakereső prózát sejtet, amelyik a magyarázatok érvényét kiterjeszti az evilágiság, a való világ határain túlra, a kozmoszra, egyszerre idézve föl a létezés alapvető, egymást feltételező ellentéteit, a világosságot és a sötétséget. A nyomatek azonban az utóbbira kerül, akár térben, akár pedig időben való a világosságot hordozó égitestek, a csillagok távolsága. Ha térbeli a messzeség, akkor nemcsak a kozmikus, hanem az isteni világrend is sérült, mintha a helyüket önkényesen változtató csillagok szabadon bolyonganának az égbolton, megunva – amiről az Ótestamentum szól – az Isten akaratának alárendelt teremtmények lenni. Az időbeli messzeség pedig a teremtmények előtti állapotot, a káoszt idézi fel, a fény és a sötétség eredeti egységét. A reménytelenséget – szemben azzal a reménnyel, amely a csillag szimbolikája szerint az ég fényes pontjának látványából sugárzik, követéséből ered. A messzeség, legyen idő- vagy térbeli, annak az útmutatásnak a hiányát és annak a pártfogásnak az elmaradását is jelöli, amelyet a Biblia szerint a csillag fejez ki. Nem utolsósorban pedig messzi távolba utalja a fény jelképezte tudás, értelem terét s idejét, az egyéni boldogságát éppúgy, mint a közösségiként felfogott Paradicsom örök világosságát.

S e jelentéstulajdonítás, az eligazodás, a tájékozódás beteljesíthetetlen vágyának, az útra találás reménytelenségének felvillantása akkor szembetűnő igazán, ha Dobos László regénye mellett mintegy taláalomra számba vesszük az ötvenes-hatvanas évek nemzetiségi irodalmaiból azokat az alkotásokat, amelyek szintén címükben hordozzák a fénylő égitest(ek) szimbólumát. Közülük, meglepő módon, talán Székely János 1955-ös verseskönyve, a *Csillagfényben* című darabja áll legközelebb ahhoz a marxista-leninista ideológia propagálta felfogáshoz, amely a szocializmushoz való eljutást – egy harminc évvel későbbi, kárpátaljai magyar alkotók antológiájának címét kölcsönözve – a „sugaras utakon” haladással jelképezi. Igaz, a versbeli ént nem a „sugarverésben” öröme lepi el, s az évtized eleji jelszónak – a „határ a csillagos ég” – sem követője. Az is igaz, hogy a körülötte lévő világot „bűrükszagú bolyhos éj”-hez hasonlítja – mégis, az otthonra lelést azok között az emberek között képzele el, „akikből a jövő kinő”, „S akik között megállhatok felviharzó álmaimmal./ Nevelni a történelmet többel, mint a csontjaimmal”. Az úrben a „bonthatatlan törvényük” szerint mozgó, pörgő csillagok látomása Kovács Vilmost, a mérlegkészítés szándékával összeállított kötet, a *Csillagfénynél* (1968) szerzőjét aligha kísérhetné. Az azonos című költemény lírai alanya ugyanis „tébollyal” a szemében „imbolyogva” áll „ég és föld peremén”, s ha – nyilván a költőelődöt követve – a mindenséggel mérné magát,

„a szomszéd csillag neve – Szkizofrénia” lenne. Zaklatottsága ötvenmillió halottat és ötszázmillió koldust láttat vele, s a csillag fénye sem az előtte álló utat ragyogja be, hanem nyakában a táblát, melyre annyi íratott: „Ember vagyok – Homo sapiens./ a harmadfokú szupercivilizációkhoz képest/ fejlődésem embrionális szakaszában”. Hasonló illúziótlanság, forradalmi hevület helyett józan tárgylagosság, történelmi példák követése helyett a családi örökség számbavétele jellemzi a *Mogorva csillag* (1963) költőjét, Tőzsér Árpádot. Apasíratója nem társadalmi programot, hanem emberi példát választ: azt a családjáért élő dolgozó férfit, aki sose tudott „csendben megülni”, aki a fák növéseinek s a patak folyásának természetességével dolgozott, miközben hiányzott belőle „a derűs többlet:/ sose tanultál/ meg mosolyogni”. A csillag – mai szóval: a sztár – jelzője nem a barátságtalan vagy a rosszkedvű, hanem a komor, a zordon, a mord, a szótlan emberre mutat. „Sosem nótáztál,/ táncod se láttam” – összegez a vers fiú beszélője egy viselkedésformát, vagy még inkább egy alkatot rajzolva, akarva-akaratlan szemben a korábban kultuszfilmmé emelt „dalolva szép az élet” mintájával. Alig különbözik ettől a kötelesség- és felelősségtudat vezérelte karaktertől Szilágyi István isten háta mögötti faluban élő tanítónője. Az *Ezen a csillagon* (1966) kispóráinak címadó írásában azt érzi, olyan messzire került szülőhelye városkájától, „mintha nem is lenne ezen a csillagon”, vagyis a Földön, majd azt, reménybeli partnerétől elszakadva, hogy „most már végképp itt maradt ebben a faluban, ezen a csillagon”. A jelentésátvitel annak a változásnak a jelzője is, ahogy a történelmi jelenlétről és feladatról a személyes létre, az egzisztenciális távlatra, illetve ennek hiányára kerül a hangsúly. Mindarra, amit Tőzsér Árpád 1967-es kötete, a *Kettős úrban* címadó versének „csillagidő”-t láttató sorai részleteznek: a véges létet szülő végtelentől a dologgá váló, azaz tárgyasuló szerelmen, tisztaságon és piszkon át a beszélőre váró „semmi”-ig és az „árván” kerengéséig. A személytelen-tárgyas líra nyelvén lényegében ugyanazt az életérzést fogalmazza meg, amit ábrázoló-leíró módon, lélektani hitelességre törekedve a novellista Mács József, az érzékletes *Megbillen az ég* (1964) írója. Vagy – az emberben megbújó ketősséget, a józan ész és a romboló indulat kiolthatatlan feszültségét, végül egy tönkrement életet „színre vivő” – Duba Gyula, a csak címében bizarr hatású *Csillagatlan égen struccmadár* című novella, illetve kötet (1963) szerzője. Mindezen művek társaságában Fehér Ferenc naplójegyzetei, a *Hazavezérlő csillagok* (1970), köztük az 1965-ből való *Lírai változatok a hazatalálás témájára* címűk alapján már-már a kétely nélküli bizalom, az útra találás magabiztosságának érzetét keltik. Pedig nagyon láthatóan meghúzódnak bennük is az életforma-váltás gondjai. Az egyik bejegyzés azon a távolságon töpreng, amit „nem lehet belehelyezni falu és város távközébe”, mert „a lélekhozzá a leghosszabb út, s ezen az úton csak elfáradni és összeesni lehet, de leülni, megpihenni nem”.

II. A *Messze voltak a csillagok* jócskán használja, szinte az elkoptatásig ezt a másik jelképet is, a térben és időben zajló folyamat legelemibb szimbólumát, az utat. A csillag, a fény, illetve az út, az utazás motívuma annyira sűrűn átszövi a regény világát, mind reflexiós elemként, mind eseményyszerűen, a történet képi elbeszélésének szerves részeként, hogy nehezen magyarázható, eredetileg miért volt más a mű címe. Miért *Kegyetlen esztendő*k címmel jelent meg, hat folytatásban, az *Irodalmi Szemle* 1962/4-es számától kezdve. S miért hiányzott e folyóiratbeli közleményekből az első fejezet. Ha – mintegy a szerző helyett is – megpróbálunk válaszolni e (tudomásunk szerint) soha fel nem tett kérdésekre, akkor óhatatlanul feltételezésekbe kell bocsátkoznunk. Annak az óvatos latolga-

tásába, például, hogy a könyvformában történő megjelenés előtt a kiadói szerkesztők vajon nem a címbeli jelzőben rejlő határozottan kemény, szigorú ítélet ellen emeltek-e kifogást. Különös tekintettel arra, hogy a regény emlékezője az embertelenül, kíméletlenül szörnyű, kint, gyötrelmet okozó évek sorába nemcsak a második világháborús időket állította, hanem az ezt követő, a demokratikus Csehszlovákia egypár esztendejét is. Pontosan nem állapítható meg, hogy mennyit. Azt az alig több mint két évet-e, amennyi 1944 októberétől 46 karácsonyáig, az elbeszélő szülőfalujában a béke kezdetétől a „malenkij robot”-féle kényszermunkára hurcolásáig, szovjet fogolytáborba kerüléséig, majd szökését követően a hazajutásáig, a visszatértéig eltelik. Ennek a huszonvalahány hónapnak az emlékezetben felidézett eseményeihez, eseteihez társítaná a vallomástevő még legalább feleannyi idő „cifrábbnál cifrább történeteit”, a háború és az úgymond bujdosása utáni otthoni csempészkedése történeteit. Az első fejezet s benne a legelevenebb jelenet, az emlékező és kamaszkori barátja párbeszéde épp akörül forog, a résztvevők szerint is okoskodó, egymást kioktató, prédikáló hangon, hogy elmondható-e ez a múlt. Vagy ha a tiltott határátlépésekre terelődne a szó, akkor hallgatni kell, mint a barátja ajánlja s teszi, és amit kénytelen elfogadni, hisz nem kezdhet bele egy végeérhetetlen monológba. A regénycím és a nyitó rész kapcsolatára vonatkoztatva az a fontos itt, hogy noha a folyóiratközlés kegyetlen esztendőkről szól, ezekbe az első fejezet elhagyása miatt mégsem számolja bele 1947-et vagy 48 elejét, a kassai kormányprogramot követő időket – azaz nem bírál 1962-ben, mielőtt a kommunista párt 63-ban, annyira, amennyire, önbírálatot gyakorolt volna. Aztán ahol szerepel ez az első fejezet, a könyvben, ott a címváltozással a tiltott határátlépések ideje egyrészt, a felidézett esetek híján, pusztá utalássá, így jelentéktelenné zsugorodik, másrészt mintegy megszeli a törvénytelen tettek kegyetlen volta, elhalványul a megélhetés kényszeréből fakadó jellege.

Mindazonáltal az esetleges ideológiai-cenzurális okokon túl más összefüggéseket is felvet a címcseré és a fejezet elhagyása. Az előbbi az életmű egészét illetve, az utóbbi a regény struktúrájára nézve. Ha a *Kegyetlen esztendők* annak a sornak az elején áll, amely a *Földönfutókkal* folytatódik, majd következik az *Egy szál ingben* és a *Sodrásban*, akkor közös bennük az az élmény, hogy az egyén ki van szolgáltatva különféle hatalmi – társadalmi, természeti - erőknél, ezek megsemmisítéssel fenyegetik, megfosztják elemi javaitól, korlátozzák cselekvőképességében, ellehetetlenítik felelősségvállalását. Kiszolgáltatottság, kisémmizettség, az élet kiszámíthatatlansága – közös jellemzői ezek különösen az első három regény világainak. Olyan eseményekre utalnak, amelyek súlyos testi-lelki sérülést okoztak a személyiségnek, mert előbb meg kellett tapasztalnia az üldözöttség, az áldozatlét, a veszteség, a fizikai-pszichikai kínzás megannyi módját, utóbb pedig hallgatnia kellett, sőt kellett róluk. E tapasztalat maga a trauma – Dobos László szépprózája minden más nemzetiségi magyar íróénál erősebben szinte kikényszeríti, hogy a trauma irodalmi megjelenítésének próbáiként és példáiként elemezzék.

Erre indít mindjárt a könyv nyitánya, legelső bekezdése. „Hamar felejtenek az emberek. Zavartalanul szépnek akarják látni életüket. A foltokról nem szívesen beszélnek, vagy ha tehetik, takarják: pedig vannak dolgok, amelyeknek jó ágyat kell vetni az emlékezetben” – hangzanak a saját érdekelttségét itt még elfedő, első személyű elbeszélő szavai. Amelyek kissé közhelyesek ugyan, de így is elárulják, miként viszonyulnak „az emberek” a múltjukhoz: a szándékos felejtés a kínos tapasztalatok, a „foltok” elhallgatását, szégyellé-

sét jelenti. Az elfojtást magát, illetve a tüneteit a hallgatástól és a megszépítéstől kezdve a tagadásba menekülésen, az érzelmi elszegényedésen át a bizalmatlanságig és az ismétlési kényszerig. „...A múlt, az emlék, az is jól megszűrve, leporolva, megtisztítva a foltoktól” – mutatja ezt a kényszert szóismétléssel az elbeszélő magyarázata, amit ahhoz fűz, hogy milyen nehezen indul egykori pajtásával a beszélgetés. Majd mintha az elfojtás pszichoszomatikus jeleire akarna rámutatni, így festi le a társát: „Györke Anti egyszeriben elhallgat. Álla megnyúlik, zavartan pislog, s összevissza kapdossa a tekintetét”, mielőtt ő rápirítana: „Szégyenkezel, ha ennek a pipaszárnyi életednek kitérői kerülnek szóba...”. A traumatapasztalatoknak nem a szerzésére, hanem az elviselésére vagy elrejtésére vonatkozóan már itt, a folyóiratból kimaradt első fejezetben feltűnik két olyan mód, forma, amely elűt a pszichoanalízisből ismert neurotikus szimptómáktól. A múlt kitérőéhez, foltjaihoz, „gyűrődéseihez” való viszonyt tekintve két, egymással látszólag mereven szembenálló felfogás, magatartás körvonalazódik: az elbeszélő, illetve a barátjáé. Györke, aki a kerületi nemzeti bizottságnál dolgozik „felelős beosztásban”, magatartásával felvillantja annak az esélyét, hogy hallgatása nem önvédelmi szándékú, sem nem félelemből, sem nem szégyenből ered, hanem az új politika diktálta társadalmi viselkedésminta mellőzéséből, elvetéséből. „A divatnak hódolsz, Kálmán” – támad vissza, azt feltételezve, hogy az „igazmondásról, meg az igazmondó kommunistákról” való sok beszéd ad a másoknak bátorságot. És valóban: semmi utalás arra, hogy ő, Ács Kálmán korábban csakugyan kibeszélte volna magából a múltban történeteket. Kulcsfontosságú jelenet gyaníttatja ennek az ellenkezőjét: ha a legnagyobbik fia kezében nem robban fel egy háborús gránát, és ő a kórházból haza felé tartva nem akar egyedül lenni a fájdalomával, akkor nincs múltidézés. Nincs kiszakadás abból a jelen időből, amelyben ő sem viselkedik másképp, mint ami miatt másokat elmarasztal: fitogtatja szakmai eredményeit, dicsekszik elért pozícióival. A családi tragédia juttatja közel a regényben az emlékezet helyeként funkcionáló „vén nyárfához”, egy topográfiai ponthoz, amelyet azelőtt, „ha tehettem, elkerültem... Nem akartam emlékezni”. Hogy ifjúkori élményeinek elfojtása mennyire súlyos érzelmi terhet jelentett, közvetve arról is vall: „Most, mint akit gyóntatószékbe lökdöstek, idejöttem... Nyugalmat keresek a fák között, hiába, lelkem szörnyű háborgása kezdődött”. „Egy nap, bűnhődésem rettenetes napja idéződött fel bennem, egyre erősebben, és nem volt menekvés. Élnem kellett újra a százszor elátkozott háborút” – folytatja az önelemzést, rettenetesnek azt a napot nevezve, amikor hat héttel a fogságból történt szökése után pár kilométerre a falujától az országhatár túloldalán oda húzódott be a nyárfa alá, lesni, mikor járőröznek a szovjet határőrök, mikor juthat haza, átbotorkálva a Tisza jegén. Itt, ezen a helyszínen mint gyóntatószékben kezdődik hát az emlékezés, és itt is ér véget. Ez adja a múltelbeszélés keretét, de csak az egyiket. Mert a gyónás után Györke Anti is feltűnik, „beállít” vigasztalni a gyermek életéért aggódó családot. Az ő szereplése teszi duplakeretűvé a regényt, és ez a szerkezeti váz lenne sérült, csonka az első fejezet elhagyásával.

III. A kettős kerettel az út mint szimbólum is legalább kétféle, mégpedig egymással ellentétes tartalom jelölője, hordozója lesz. A kilátástalanságé, az üzőttségé – az úttévesztésé egyfelől, és a biztos útra találásé, a célját lelt életé másfelől. A különbség térben és időben is megmutatkozik. Az elbeszélő múltban a téli nyárfa – odaát, a túlsó parton – úgy magasodik ki, hogy egy életszakasz lezárását is jelenti. „Hová jutottam? Katonaszökevény, majd szökött fogoly lettem - töpreng a tíz valahány évvel korábbi helyzetén, s bár nem

tudhatta akkor, hazaér-e, mégis eltölti az érzés: - És nincs tovább, az út, amelyen indítottak, véget ért. Itt állok egyedül, mint valami pusztába űzött bibliai próféta, csodára várok, amelyben magam sem hiszek”. Az elbeszélő jelen idejében, a nyári nyárfa közelében – ideát, a szülőfalu oldalán – a Tisza-part „legszebb almáskertje” viszont azt gondoltatja vele, hogy „a parasztvilág körforgása véget ért”. S bár egy öregember őt, az elnöki posztról lemondott szövetkezeti agronómust marasztalja el, hogy „nagyon a paraszti út mellett taposol te néha, Kálmán, mellélépsz, és magad sem veszed észre”, mégis biztos a dolgában: ha az út-irányuk azonos is, mégsem mindegy, hogy valaki „letérő mellékösvények után kutat”, vagy pedig, mint ő, „a széles utat” kívánja.

Ez a beszédmód, szóhasználat aligha tartható egyéninek, az elbeszélő egyáltalán nem törekszik a köznyelvi jelkép felfrissítésére, sajátossá tételére. A paraszti „új gazdálkodás”-nak széles és fényes az útja, s a rajta járó, ha nem mondja is ki, de hiszi, mint a korábbi filmsláger, hogy „ránk ragyog az élet”. Hasonló bizalom és lelkesedés mozgatja arról beszélve is, hogy együtt, egyszerre indultak Györke Antival és „még sok ezren reménykedve, a háborútól meggyötörten”. Hogy közvetlenül ezután a béke éveiből – egy másik sláger szavaival szólva – csak a szépre emlékezik, ezt a korabeli sematizmus kritikáiban lakkozásnak nevezték. „Szépet és jót akartunk mindannyian – használja a közhelyet, s mint aki ha látását nem is, de emlékezetét veszítette, így folytatja: –, a szemafor zöldet mutatott. Egyenes, nyílt pálya futott előttünk a messzibe, szabad volt az út, mégis sokan holtvágányra futottak”. Dogmatikus gondolkodás, brosúraszemlélet feledtetheti el vele, hogy a lámpa bizony mindig járt a háború befejeztével ismét pirosra váltott, hogy a benesi dekrétumok kijelölte nyílt pálya a kitelepítés felé vezetett, s hogy az otthon maradtakat, a kisebbségi magyarságot holtvágányra állították, vesztéglésre kényszerítve. Vagy földönfutásra – a következő Dobos-regény üldözöttség, hazátlanság képe még foltokban sem tűnik fel a *Messze voltak a csillagok* világában, holott az emlékező szinte rögeszmésen kel ki az ellen, aki a múltat megtisztítja a foltoktól. Az igazmondásra biztató maga sem törekszik a teljes igazság megragadására, talán mert a jelen valósága s a jövő távlata bizonyosság számára – újra ugyanazt a jelképet használva –, hogy jó s egyenes úton halad. Ráadásul – bár szónoki kérdésként fogalmazza meg – büszke öntudattal hangsúlyozza, hogy a maga „teljesen önálló útját” járja, s nem az apja paraszti világa folytatódik benne tovább, nem a körforgásé.

Az út jelképe nem a szocialista propaganda hangoztatta alapvető különbség, falu és város távolságának jelölésére, nem is csökkentésük, illetve megszüntetésük jóslására szolgál – sokkal inkább annak a jelzésére, ami egy első generációs értelmiségit túl az eszméin, gondolatain és céljain, már érzéseiben is elválaszt, sőt eltávolít paraszti környezetétől, rokonaitól, szüleitől. Még akkor is, ha helyén marad, pontosabban visszatér a szülőföldjére iskolái elvégzése után, hogy tanult emberként folytassa s értesse meg az új, közös gazdálkodást. Ehhez a szándékhoz társulnak, ezt erősítik meg a világosság és a sötétség, az egymással ellentétes elvek szimbólumai. Akár amikor azon mereng az elbeszélő, hogy mi tesz felejtethetlenné egy nyári reggelt: „a fény és a sötétség, a nappal és az éjszaka utolsó, pajos bűjőcskái”, hogy aztán „a nap sugárkarijai” körülöleljenek mindent, „nagy, okos homlokot” fehérítve a házakra. Akár azon, hogy mennyire nem szenvedheti az őszutót, a ködöt, mert az „fátylat von szemem elé, én pedig szeretek látni, tisztán és messzire látni”. Hozzá még, és ez egy igazi közösségféltő férfiú giccsbe hajló vallomástétele, „a ködben mozgó emberek láttán olyan érzés nyugtalanít, mintha távolodnának egymástól”. Világosan mu-

tatják a példák az emlékező beszédében fellelhető jelképek használatának jellegzetességeit. Hogy a felidéző én jelenét mint a tudás, a boldogulás, a hit idejét a fény fejezi ki, a megvilágosodásé; a felidézettét viszont, a múltat a fénytelenység, a „messzi csillagok fáradt szeme”. Vagy amit összefoglaló érvénnyel mond: vakon nézte a világot, elrejtőzve, elbújva az emberek előtt. „Sötétség és zűrzavar uralkodott bennem”. A fény és a sötétség szembenállása ily módon az idő, jelen és múlt szembesítésére is szolgál. Hasonlóképp ellentétek hordozója a másik szimbólum: a mellékösvények, kanyarok, a körforgás annak az esendő embernek az útját jelképezik, aki csak keresi a maga megigazulását, ha viszont megtalálta, akkor egyenes lesz az útja, mint a kiválasztottaké. Mint az ígéret földjére jutottaké – s ennek a chiliasztikus-messianisztikus hitnek a fénye villan fel egy pillanatra: „ilyennek képzeltem a paradicsomot, ahová Ádámot és Évát telepítette az isten”, mondja az elbeszélő ama nyárfa közeli szövetségi almáskertről. Hozzátartozik ehhez a vissza-visszatérő s az antiklerikalizmushoz köthető elbeszélői reflexiók közül az, amelyik a (szocialista) világ teremtesének önhittségével fogalmazza meg: „Az ember az isten”. A természet erőit a maga szolgálatába állító, mindenható ember diadalmas képe végképp kétségessé teszi, hogy az almáskerthez mint édenhez való eljutás előtt a messi csillagok keresése bármily gyenge mítoszi-mágikus sugallatra történt-e. Utalt-e valami transzcendens bizonyosságra, mint a kanti kategorikus imperatívusz csillagos ege. Őrzött-e valamennyit is abból a hitből, hogy az égitestek az istenség jelenlétének kifejezői; fohászodott-e hozzájuk, mint a népdalok szegénylegényeinek reménységeihez, az eltévedteknek utat mutatókhoz.

„Odüsszeusznak, egy örök bolyongásra kárhoztatott embernek éreztem magam: nem hajóztam én tengeren, mégis, mintha hullámok hegyén-hátán sodort volna egy láthatatlan erő” – hasonlítja az elbeszélő a saját vergődését Homérosz hőiséhez, a trójai háború után hazainduló ithakai királyéhoz. Különös párhuzamba állítás ez, lényegbevágó félreértésen alapul: az akháj sereg rangos vitéze nincs örökös vándorlásra ítélve, s bár sokszor irányt vesz, de nem céltalanul hányódik: hazatart ő is. És alapvető különbség: nyertes háborúból. Ahová – és itt mutatkozik a legfőbb hasonlóság – egyáltalán nem kíváncszott menni, nem lobogott benne harci kedv. Útja valójában isteni akaratból elrendelt büntetés, próbatétel – Zeus is villámokkal sújtja a hajóját, ám Poszeidon, a tengeristen az, akinek a haragja végigkíséri. Hazajutásához, az akadályok legyőzéséhez, a csábítások elhárításához azonban ugyancsak az istenek segítsége szükséges, mindenekelőtt az épp a Zeusz fejéből teljes harci fegyverzetben előpattant Athénéé, a bölcsesség és az igazságos harc istennőjéé. Neve ugyan annyit jelent, hogy az „isteni harag” embere, de legalább magatartása, sorsalakulása szempontjából ugyanennyire fontos megkülönböztető az epitheton ornans: a „leleményes”. Okosság, ravaszság, agyafúrtság – Athéné szerint ötletekben és furfangosságban az istenek sem igen vehetnék fel ezzel a – más jelzők szerint – „sokat túrt”, „dicsődárda”, „városdúló”-val a versenyt.

Ács Kálmán világnézetétől annyira távol esik minden transzcendencia, minden irracionális magyarázatkeresés, hogy Isten haragja sújtotta hős, mint Odüsszeusz, már csak ezért sem lehet. Az okokat az égi szférák helyett a földiekben keresi: a társadalmi körülményekben, a történelmileg meghatározott helyzetekben. Azt, hogy – mint megfogalmazza – egész fiatalsága „egy vég nélküli kálváriajárás volt”, nem isteni elrendelésnek tartja. Szinte sorsa kivonatát mondva összegzi: „Igazágtalanság, szörnyű igazágtalanság történt velem: Horthyék behívtak katonának, végiggyalogoltam fél Oroszországot. A Kárpátok

alól hazaszöktem, elbújtam. Megvártam, míg a front átvonul, azt hittem, ezzel véget ért számomra a háború. Nem így történt (...) Valami rosszakaróm beárult, bemocskolt. Rám sütötték, hogy politikai ellenség vagyok. Ilyen szörnyű pecséttel átadtak a szovjet parancsnokságnak (...) Szaladgáltam, kerestem az igazságot, de mire meghallgattak, Szmolenszk alatt zötyögött velem a vonat”. Szembetűnő e summázatban, hogy mintha sem a frontra vivő, sem a fogságba juttató útnak nem volna kiterjedése, hossza, szélessége, s híján volna eszmének, érzelemnek, érzéketes tartalomnak. Végiggyalogolni a fél országot vagy járművön zötyögni – már a megnevezések is kétségbe vonják azt a tapasztalatot, amihez a regény eredeti címe a kegyetlen jelzőt kapcsolta. S a jelkép nem tesz szemlélhetővé valamely mélyebbre rejtett, bonyolultabb gondolatot sem; hangulatköre nemcsak szűkös, de szokványos is. Fogságból szökve a visszaút, a hazavezető minősége egészen más, amin az elbeszélő álmélkodik a legjobban, oly annyira, hogy felmerül, eloszlatthatatlanul, a gyanú szavahihetőségét, teljes előadásának hitelét illetően. „Érdekes, bejártam fél Oroszországot, és csak most tűnt szemembe a rombolás” – mondja a szökevény, nagyjából ugyanígy csodálkozva, és ez megfigyelőkéességét teszi kétségessé, mint másfél évvel korábban, amikor rabságba hurcolták. Negyvenöt februárjában a tető nélküli házak ablakából csavarodó kályhacsövek látványa ragadta meg, a „letarolt ország”, és hogy katonaként ő is erre vonult „valamerre, de akkor nem szűrt így szemet ez a tékozló pusztítás”. Az út szimbólumához kapcsolódva ezekből következik az utazások – menetelések, vonatozások, vándorlások – közötti talán leglényegesebb különbség. Az, hogy az akadályok legyőzése mint a személyiség bátorságának és leleményességének próbája csupán csak a szokás idejére vonatkoztatható. Vagyis – paradox módon vagy inkább önellentmondásosan – a frontszolgálat hónapjaira nem. Az emlékező mintha mentegetné is magát: „Borzasztóbbnál borzasztóbb frontélményeket sorolhatnék fel: nem az én élményeim, nem vállalom őket”.

Az akadályokon való túljutás vágyának kifejezője a csillag is, azaz a jelkép szinte kizárólag csak a nyárfánál véget érő életszakaszban jut szerephez. A leggyakrabban a világosság és a sötétség sem mint egymást feltételező oppozíciók tűnnek fel, hanem mint egymással ellentétes érzések, hangulatok közvetítői. Jellemző példa erre, hogy a háború vége előtt katonaszökevényként a csűrbe ásott gödörben nem volt képes „társtalanul elviselni a csillagatlan, sötét éjszakát”, a háború után, fogságból társával, Bagai Gyulával hazalopakodva a nappalt rettegték, és az éjszakát várták, „a sötétség barátunk lett, a fény, a világosság ellenségünk”. Ebben a fordított létezésben a letarolt ország földi látványa helyett az égi jelenségek figyelmeztetnek a nyomorúságra s az otthontalanságra. Az éppen csak hunyorgó, ha láthatatlanná nem is lett Göncölszekér vagy a sarkcsillag a reménytelenség s a védtelenség érzetét növelik bennük. „Idegen, szokatlan égbolt csillagai pásztorkodtak az éjszakában” – e benyomás szerint a fénylő égitestek akárcsak a Bibliában, lehetnek ugyan az isteni pártfogás és gondviselés szimbólumai is, ám nem segítenek a tájékozódásban, nem igazítanak útba. Az idegenségben az ismerőst hiába fürkészsze „idegennek, szokatlannak tetszett az ég minden csillagával együtt (...) Hiába néztük, vallattuk az eget.” Az égbolt, a csillagok messzesége az otthontól, a „hazai táj”-tól való távolság jelölője, s ahogy közelednek hazafelé, úgy „erősödött az égbolt ragyogása”. Hogy a csillogó, tiszta fény a reménységen túl az emberség, testvériesség kifejezője is, abban a jelenetben mutatkozik meg, amikor bujdosásuk végén, Munkácsra érve elbúcsúznak egymástól, és Ácsot az ismerősei úgy fogadják, „akár egy útszéli koldust”. Nem benn a szobában vetnek neki ágyat,

hanem – nyilvánvaló a bibliai allúzió – az istálló jászlába fektetik. Ekkori érzéseit, hangulatát fejezi ki, anélkül, hogy látványt közvetítené az ismét és utoljára feltűnő címbeli jelkép: „messzi voltak a csillagok... még a falum tőszomszédságában is mérhetetlen magasságban hunyorogtak felettem”. A hazakerülését végül nem az Isten segítségének, kegyes jóindulatának köszönte. Ahogy a fogságot sem isteni büntetésként, sorsba írt végzetként fogta fel, hanem valamiféle igazságtalanság következményeként.

IV. Az igazság itt nyilvánvalóan nem a társadalom törvényeinek, a jogszabályoknak való megfelelés, illetve az ezeken alapuló döntés, ítélet szinonimája, de nem is valamely közösségben kialakult erkölcsi eszmény, követelmény érvényesüléséé – mint ahogy az igazságtalanság sem ezek ellenkezőjét jelenti. Amiből kálváriája következik: katonának menni pedig törvény előírta kötelesség, az adott társadalmi rendszer tagjának – lehet bár – kényszerű feladata. Csakhogy sem a frontra induló, sem a fogságból megszökő fiatalemberben nem alakult ki semmiféle azonosság; még állampolgári identitás sem. Híján volt a környezete s ő is azoknak az értékeknek, érdekeknek és céloknak, amelyekkel azonosulni tudott volna, amelyek követésére, elérésére mintegy a szocializációja részeként akár a családja, akár az iskola intézménye nevelte, biztatta volna. Messze volt attól, hogy tudatosulhasson benne a társadalmi hovatartozás, ami a komparatív kultúratudomány szerint a kollektív identitás alapja, s ugyanilyen messze, ami viszont a kulturális identitásé, a tudatos részvételtől valamilyen kultúrában, egy kultúra megvallásától. Jelesül a magyarságától.

Két nevezetes esemény próbára, vallathatta hovatartozása dolgában, készítethette volna arra, hogy az Én-tudata alakulásával együtt a Mi-tudata is változzék, vagyis hogy összetartozásként, „tagsági viszonyként” értelmezze a társadalomhoz és a nemzeti kultúrához való tartozást. Az egyik esemény: az első bécsi döntés, 1938. november 2-án. Ennek értelmében Magyarország visszakapta a Trianonban elcsatolt Felső-Magyarország és a Csallóköz területének jelentős részét, ahol a népesség több mint nyolcvan százaléka magyar nemzetiségű volt. A másik esemény: a világháború végén, még a párizsi békeszerződés megkötése előtt ezek a területek ismét csehszlovák fennhatóság alá kerültek. Ahogy az első nem töltötte el örömmel, nem élte meg – mint a valóságban az újságíró Márai Sándor – végzettől kapott ajándékként, a trianoni igazságtalanság részleges jóvátételeként, úgy a második sem keltett benne nemhogy félelmet, de még érdeklődést sem. Közömbös maradt. Tanácstalan ő is – emlékezete szerint -, és a falu egésze is. Közössége rejtettebb készítetése, népérzűlete s aktívabb megnyilvánulásai, közhangulata mit sem változott. Jellemző már az emlékező szóhasználata: a visszacsatolást „Horthy hadserege” bevonulásához köti s „kavarodás”-t emleget. Az egyik felnőtt örült, a másik szidta Horthyt, de jócskán akadt olyan is, aki „hallgatott nagyokat” – „nem tudtak eligazítani”, rögzíti az elbeszélő, együtt az óvatosságra intő apai tanácssal: „Ne iparkodj az első sorban járni... maradj hátrább... középen menj mindig... ne légy sem első, sem utolsó... fedezd magad a többiekkel, magadra gondoldj...”. A paraszti óvatosság az elevenen ható tényező, s nem a magyarsághoz tartozás, a nemzeti érzés. Sőt, a műveletlenséggel és a tudatlansággal magyarázza utólag is, hogy „micsoda árat” fizetett mindazért, mert „magyar volt minden: az isten, a szabadság, az igazság” - „kis híján az életemmel adóztam”, összegzi tapasztalatát. Mentegetőzik: a „csavaros eszű prókátorok”, az ájtatos kálvinista pap, a nemzetgyűlési képviselő, vagyis a magyar uralom mellett kardoskodók szavával szemben „kommunista alig volt a faluban”. Ha nem utalna a tájékozatlanságukat kihasználó „huncut úri

politiká"-ra, akkor is nyilvánvaló volna, hogy az elbeszélő a nemzeti összetartozás helyett a társadalmi osztályhoz tartozást veszi alapul. „Volt nekem egy jámbor elképzelésem, azt hittem, ha véget ér a háború, az úr meg a paraszt, a tiszt meg a közhonvéd egyenlővé válik” – morfondírozik, az emlékezés jelen idejének abban a kommunista pártos szellemében, mely szerint csak az osztályellentétek megszűntével alakulhat ki a nemzeti-nemzetiségi azonosságtudat is.

E kialakulatlanság legbeszédesebb jelene, amikor a háború után munkára – malenkij robotra – fogott kistarádiakkal, a falujabeliekkel együtt Ács Kálmánt is megkérdezik, minek vallja magát, magyarnak, szlováknak vagy csehnek. Hogy mit válaszol, csak sejthető, illetve kikövetkeztethető abból, hogy abba a nagyobbik csoportba állítják, ahol a magukat feltehetően magyarnak vallók vannak, és akiknek talán ugyanúgy a fülükbe mormolta Parajos Gábor, mint neki: „Ne tagadjuk meg magunkat”. E vállalással kapcsolatban érdemesnek tartja hangsúlyozni, hogy Parajos Erdélyből származó s egy kistarádi nagyparasztnál cselédsorban élő legény – aki lényegében idegen tehát közöttük, mégis ő inti őket: „Akármilyen történik is, ne engedjük el egymás kezét”. Nyilván neki sem magyarázta meg senki annak a jelentőségét és értelmét, ami történt 1938-tól 1944-ig, mégsem azzal az egykedvűséggel fogadta a változásokat, mint az emlékező. Megérkeztek, nem sokkal a front elvonulása után a „szlovák fináncok”, mondja, de „nem okoztak feltűnést, jöttek és ott voltak”. „Ki gondolt ilyen háború után a határookra: örültünk, hogy vége van, és megmaradt az életünk”, ért egyet egykori önmagával az emlékidéző, magyarázkodva: „A változások úgy követték egymást, akár a lavinaomlások: egyszer esküdj Benesre, azután meg légy jó magyar hazafi... Lassan már azt sem tudtuk, miféle nációnak vagyunk tulajdonképpen”. Látható, hogy két ellentétes igénynek való megfelelés a társadalmi azonosságtudat válságán túl legjobban a nemzeti identitást kezdi ki, teszi lehetetlenné. Kétségbe vonva, hogy akár a családi vagy a rokonsági kisközössége az évek során kimunkált volna a maga történetéről valamilyen közös emlékezeti képet, és a közös emlékeknek ebbe a rekonstrukciójába beleillesztette volna a jelen szükségletei mellett a jövő értéktörekvéseit is. A túlélés parancsa mindennél előbbre való. Paradox módon ezért határozza el később, már a gyűjtőtáborban vagy ötvened magával, hogy jelentkezik a csehszlovák hadseregbe. „Ha kell, harcolunk” – kimondva, kimondatlanul: a magyarok ellen is. Ám miután nem sorozzák be, a „sírás környékezett”, „sehol sem kellek, senkinek sincs rám szüksége!”. Álszent önsajnálát ez, hiszen elhallgatja: ahol kellett, a magyar hadseregben, onnan elszökött. Voltaképp a történelmi felelősség elhárítása ez a siránkozás, de az is, amelyik örökösen „az évszázadokon át belénk szorult”, szörnyűséges alázatra hivatkozik, panaszkodva, hogy az urak „csordát csináltak belőlünk”. Amennyire feltűnő, hogy a negatív szociális-érzelmi övezetben az ellentétek, konfliktusok szinte kivétel nélkül a magyarságon belül és osztályharcos alapon jelennek meg, legalább annyira szembeötlő, hogy a pozitív mezőben viszont az egyetértés, az elfogadás, a szolidaritás kifejezése, a segítség majdnem mindig a szovjetekhez kapcsolódik.

Meggyőző példái ez utóbbinak a szökést követő kalandok, de az a rövid időszak is, amikor másutt ugyan még tartott a háború, de Kistarád már felszabadult. Az óvatosságból, közönyös nyugalmából nehezen kimozdítható Ács Kálmán katonaszökevényként négy hét után alighogy ott hagyta a csűr vermét, máris „az élet biztonságát” és bár ősz volt, mégis „április friss mozgolódását” érezte. Ezt érezte vele az a kopottas külsejű idegen,

aki kommunista ifjúsági szövetség alakítására biztatta őket, a Komszomol mintájára, amiről sokat „nem nagyon tudhatott ő sem”. Amit azért gyanított, mert – mintegy napjaink francia filozófusa előfutáraként – szegényesnek találta a szótárát; fél kezén megszámlálhatta „azokat az új ízű szavakat, amelyeket nyilván valami világlátott idősebb kommunistától tanult”. Látszik itt is az ellentét: sokallotta a magyar igéket, kevesli a kommunistákét. S habár mosolyog magában rajta, mégis jólesik az idegen, Morvay Sándor jelenléte, s jól, hogy a szabad szerelemről beszél, valamint arról: „a vagyon nem számít”. „Ezután két felfedhetetlen rövid hét következett. Úgy gondolok vissza ezekre a napokra, mint egy szomjas szerelem első óráira” – hangzik a lelkes beszámoló a „tettvágy”-ról, a munkáról, amelyhez olyan türelmetlenül fogtak hozzá, „mintha egy végzetes mulasztást hetek alatt akarnánk pótolni”. S hogy miben mutatkozott meg ez a tetterekészség? Egy Petőfi-vers, valamint a frontheletről szóló jelentések sokszorosításában, filmvetítésben, a Gül Baba tucatnál is többszöri bemutatásában. „Afféle hirtelen felkent prófétáknak képzeltek magunkat” – ad számot lelkesültségükről s eltökéltségükről. Amit az ő esetében a veremben töltött idő is növesztett: „Egyhónapos sötétség élesítette a látásom”. Ekkor hallott mind a falujuk határába ejtőernyővel ledobott orosz partizánokról, mind a Horthy-hatalommal szembeszegülő, ellenállást szervező – az *Áldozat* című elbeszélésben, majd a későbbi regényekben is megjelenített – Leczó Mihályról. Ráadásul a barátja, Györke Anti „olyan ördögösen színezte előttem a történeteket, hogy engem is magával ragadott”. Mintegy e színes mesélés kései hatásának tanúsítója az ő hatásadás előadásmódja. Amikor az foglalkoztatja, vajh „milyen lehet a tekintete, fejtartása, járása” az ellenség hátsorába merészkedő orosz embernek. Amikor a szovjet katonák bevonulásakor „forrósodott” benne a szándék, megölni, aki elsőnek lép be az udvarukba. Amikor biztosra veszi, faluja „majd minden házában gondoltak a vendéglátással”. Aztán a hozzájuk beszállásolt négy szovjet katonával szinte családi meghittség; kapitányuk akadályozza meg, hogy a szomszédban zaklassák az asszonyokat. A falubeli közös vigadalmak, táncesték. „Nagyon tetszett az orosz dalok melódiája, első hallásra megkapták az ember lelkét” – bezzeg „egy hónappal ezelőtt még a magyar frontslágerek árnyékolták be nótás kedvünket”. A szembeállítás, az ellentét mutatkozik meg itt is, mint korábban, amikor a „keserű elszántság” azon gondolkodtatta, mi lenne, ha a magyar katonáknak, tábori csendőröknek rohanna, „szúrnám, lőném őket, ahol érném”, „bosszút állnék meglopott ifjúságomért”. Aztán a szovjetek aknátüze láttára „gonosz káröröm” gyúlt benne, még számolta is a robbanásokat. „Ez az, így kell!” – teszi vitathatatlaná, kinek az oldalán áll, kinek a pártját fogja.

Azokét, akik őt is pártfogolták később. A gyűjtőtáborban, ahol jellemző mód a „pokolfajzat német” foglyokkal gyúlt meg a baja, s a magyar tisztek viselkedése háborította fel „mélységesen”, és ahol amúgy „egyhangú” volt az élet, „nagyon sokáig” a sok ezer ember „nem tett mást, mint önmagát tartotta fenn”. Hogy hogyan, hogy miből? – ehhez az ábrázolt tárgyiasságok vajmi kevés fogódzót nyújtanak. Az emlékezőből mintha hiányozna is az igyekezet, olyan sematizált látványokat alkotni, amelyek révén mind a tábor terét, mind a figurákat és cselekvéseket elképzelhetőkké tehetné. Semmi kíméletlenség – kegyetlenség – a mindennapokban; nem megerőltető „a napi tennivaló”: szinte szórakozva, libasorban mennek az erdőbe, hogy egy darab őlfát hozzanak. Az elemőzsiájukat pedig Vaszilij, a táborparancsnok teremti elő, naponta járva a falvakat, ám hogy mennyire az egyenrangúság, az egyforma bánásmód híve, mutatja: neki is abból a kondérból merítenek, amiből a

fogl yoknak. Közvetlensége csodatevéssel társul: a lerombolt országban a parancsnok „ad- dig autózott és veszekedett a hatóságokkal, míg vadonatúj téli holmit” nem szerzett, ne- mezcsizmát, vattás nadrágot, vattakabátot és „egy kemence melegségű báránybőr bun- dá”-t. E pompás öltözet Ácsot szinte kényszeríti a szökésen gondolkodni, főleg azután, hogy hiába kérleli Vaszilijt – csak úgy „beállítottam hozzá” –, engedje útjára, haza szeretne menni, s egyébként is „én fáradt vagyok”. Kérdésekbe foglalt érvelésének – miért neki kell jóvá tennie a háború igazságtalanságait, bűnhődni másokért –, persze, nincs hatása. Bűn az engedelmeskedés is; tanulj, okosodj – inti egy hosszú párbeszéd végén a parancsnok, minek utána egy este Bagaival lemaradnak a csoportjuktól, s nekivágnak az éjszakának. Ám bántja, sokáig, hogy nem tudott Vaszilijtól „emberségesen elbúcsúzni”; nevetséges önvád kínozza: „Visszaéltem őrzőim bizalmával és megszöktem”; szégyelli, hogy „utolsó fogolyszökevénné zuhlóttam, akit heteken keresztül csak az emberek irgalma tartott élet- ben”.

Ez az irgalom: ha nem voltak hazavezérlo magyar csillagok, voltak hazasegito szovjet emberek. Csupa segitokészseg mindenki. Az öregasszony, aki gyógyítja Bagai égési sebeit. A vasutas őrházban a kártyázó katonák egyike, aki mahorkás dobozt tol eléjük. Az állomás- son az őrnagy, aki fekete kenyeret, darabka szalonnát és jókora vöröshagymát eszik, s aki – miután elhitették vele, hogy keletről, egy német táborból kerültek ide – még ki is kíséri őket a hazafelé tartó vonathoz, tanácsolván, a peronon utazzanak, mert ott a kalauz nem kér jegyet. Aztán a tolató, aki a lengbergi gyorsra irányítja kettejüket. A kalauz, aki a fülké- ben keres helyet nekik. A minszki kis ember, aki csehül kérdezet, felajánlja a segítségét, majd amikor később újra találkoznak a vonaton, kérdés nélkül helyet keres nekik. A két katonatiszt, akik nemcsak a pálinkájukat kínálják, Ács esetében az ittasságig, hanem a ha- tárállomás előtt, ahol a katonák mindenkit igazoltatnak, betuszkolva az ülés alá, még el is rejtik őket. Úgy jutnak tehát haza, hogy életveszélynek egyszer sincsenek kitéve, sehol sem bánnak velük ellenség módjára, és mindig akad, szovjet ember, aki a javukra van. Szó sincs tehát elrendelt büntetésről, örök bolyongásra kárhoztatottságról – Ács Kálmán sorsa messze más, mint Odüsszeuszé.

V. Az ithakai király sorsával való példálózás a kistarádi parasztleány kalandos törté- netét is a hősmonda szférájába emelhetné volna – s az elbeszélőben csakugyan erős az ef- féle mitizálásra, önmitizálásra való hajlam. Többek között az alábbi megjegyzése árulkod- dik erről: „Ha józan lenne az emberiség, szobrot állítana a magamfajtnak. Hány agyon- kínt sorsot kellene márványba vésni. A mi falunkban minden udvarra jutna egy. Így ta- lán tovább megmaradna az emberek emlékezetében a földi pokoljárás, a háború”. Csak- hogy az egyéni emlékezetben megőrzött és feltárt világ nem mutatja e földi pokol kínjait, nyomait. Az elbeszélő én szavait nem igazolják az elbeszélő én tapasztalatai – vagy, mint a frontélmények esetében, hallgat róluk, vagy pedig, mint a szökés kalandjai esetében, szin- te mesei jötevéket léptet fel.

A tényeket elfedő, illetve megszépítő előadásmód következtében roppant kétségessé válik, hogy az egyes szám első személyű emlékező valóban kibeszéli-e magából a trauma- tapasztalatait, csakugyan megszabadul-e tőlük. „A háború emlékei követelődözök, a fájda- lommal sújtott magamfajta ember szinte tehetetlen velük szemben” – a nyárfa közelében így vág neki a múltidézésnek, s a végére érve, miután két vagy tán három óráig – az ő sza- vaival – borongott, barkácsolt az emlékezés kanyargós ösvényén, maga is feltételezi, „ha

mások hallgatják, cifra históriának, mesének hiszik”, amit mondott. Háborús élményeit a legszívesebben elfalazná s megtagadná – teszi még hozzá a legvégén, pedig kevés oka van erre, hiszen amit „barkácsolt”: inkább színes, „cifra”, semmint súlyos, szörnyű volna. S az elfalazás, a trauma nyelvén: elfojtás vágya épp oly jellegzetes tünet, mint az akarata ellenére fel-feltörő emlék, a pusztítás, amelyet egyszer az embert kísérő „gonosz árnyék”-hoz hasonlít, máskor pedig a lélek legmélyén rejtőzőnek mond, amelyiknek elég egy pillanat, s „mindent felidéz és gyötrődni kell újra elölről”. Áldozatnak tünteti fel magát, a társadalmi-történelmi igazságtalanság áldozatának, miközben nem ad elő egyetlen egy erőszakos eseményt sem, aminek elszennvedője, kárvallottja lett volna. Vagy: tette. Bolhából is elefántot csináló természetére igen csak jellemző, ahogy a legnagyobb bűnét-bűneit felfújja: „Hová aljasodtam, hová aljasítottak!” – kiált fel, most sem mulasztva el, hogy áthárítsa másokra is a felelősséget, holott igazán jelentéktelen ügyek indítják e hangzatos megbánásra. Egy Kijev melletti faluban két öregember kamrájából nem átalotta „elragadni az utolsó szem lisztet” – ez az „elharácsolt” liszt nyomja a lelkét. Meg az az „erőszakos szépetevés” Kolomeában, ahol úgymond betolakodott egy szemrevaló fehérnép házába, s ott mindössze annyi történt, hogy a lány apjával vagy a nagyapjával megivott egy fél üveg, maga hozta pálinkát, majd távozáskor a rimánkodva elrebegett „ja ljublju”-ra a lány könnyes szemmel válaszolt: „nyeponyimaju... nyehocsu”. Másfél évtizeddel a történetek után e két eset morális súlyát túlozza el, szinte a komikumig, amikor úgy érzi, olyan „szégyenfoltot” hagytak rajta, „amit csak egy élet becsülete fakíthat el”. A hazai háborús emlékek egyike-másika pedig már-már vidító; idillbe illőek, nem tragédiába – igaz, nem is úgy elevenednek meg, mint ha traumaként élte volna meg őket. Nemhogy – utólagos neurotikus tüneteket tanúsítva – tagadásba menekülne vagy közömbösen, érzelemmentesen viszonyulna hozzájuk, egyenesen büszke rájuk, mint mondja, felkavarják benne a vért. Itt is két eset emelhető ki. Az egyik 42 nyaráról való, amikor az ezredével Verecke alatt egyhetes pihenőt tartottak, s a hegyi folyó partján belebotlott Malvinba, egy százados fürdőruhában napozó feleségébe, aki a másnapi találkozásuk után harmadnap már meztelenül napozott, mielőtt virágágyat készített volna neki, hogy arra fektesse. Ám mielőtt megtörténhetett volna köztük, amire mint „kiéhezett farkas” vágyott, riadót fújtak, s ő, az asszony nevetésétől kísérve, ijedten rohant a szolgálati helyére. „A testi gyönyörnek az önkívülettel határos vágyása a félőrült ember menekülését juttatta eszembe” – ez a reflexió, bár kapcsolódhatna az ökörmézői kalandhoz is, már egy másik erotikus élményt idéz, 1944 őszéről. A három hétig ostromlott szomszéd kisvárosból hozzájuk menekült család Májának becézett lányával esténként a szénapajtában „pecsételték” a barátságukat, s nem múlt el este csókolás és ölelés nélkül, de anélkül sem, hogy Mája a fülébe ne súgta volna: „Minden elmúlik egyszer, csak ez az éjszaka a miénk”. Itt a könnyű érzélgősség és fellengzősség közelébe jut az elbeszélő. Mint mikor a lány ragyogó szépségéhez keres szavakat: „Békeidőben egy pillantásért körüljártam volna az országot koldustarisznyával”.

Hogy Ács Kálmán mindezek ellenére egész fiatalságát – idéztük már - vég nélküli kálváriajárásnak tartja, ez nyilván összefügg az elbeszélői alaphelyzettel. Nevezetesen azzal, hogy a jelen tragédiája a múlt tragédiáira emlékezteti. Mintha a háború réme – akár egy gránát alakjában – folyton kísértene. Ezért érzi, hogy a robbanás oda löki mint gyóntatószékbe, a nyárfához. Kényszervallatást hajtát végre – legalábbis a helyzetérzékelése szerint –, pedig a vétkei csekély számúak és súlyúak. Van azonban ebben a léleképítésben,

bűnbánatban valami sajátságos. És nem is azt tekintve, hogy mennyire száll magába, lelki tükrében megtalálja-e, meg akarja-e találni mindazt, ami a lelkiismeretét vádolja. Hanem hogy mindez nem az elfojtást szolgálja-e: miközben feltörnek a régebbi idők emlékei, egyszerre csak kiszabadítja, amit eszerint évekig elzárva tartott – az ő szavaival – az emberekben, így a benne is lakozó szörnyelket, a háborúét, aközben némaságba burkolózik: a jelen idő számára minden korábbinál tragikusabb eseményére, élete legdrámaibb helyzetére, fia halálos sebesülésére jószerint egy szava sincs. Ami van, az egyrészt a hallgatás indoklása: megfordult vele a világ, mondja, s az „ilyen döbbenetes pillanatokról utólag nehezen tud számot adni az ember”, másrészt szinte megvetésbe burkolt hitetlenkedés. Györke Anti vigasztalásra, biztatásra szánt szavai – „Ne búsulj, megmarad a fiad!” – hallatán érthetetlen módon „keserűség és undor” fogja el, nem tud hinni, pusztán mert barátja száján szerinte rég súlyát veszítette a szó. Mindenesetre ha mindjárt a kórházi látogatás után fia elvesztésének vagy akár csak gyógyíthatatlanságának tudatában kezd hozzá a háború újraéléséhez, akkor ez menekülésnek számít. És érzelmi szegénységnek, traumatikus tünetnek, hogy az emlékezés folyamatát egyszer sem szakítja meg a sérült gyermekére, aztán a másik két fiára s a feleségére való gondolás. Aggodalmi, félelmei szinte egyáltalán nincsenek, mert ha volnának, gondolatban megosztaná őket, legalább a családjával. Kibeszélhetné magából a fájdalmat.

Még ha a megnyilatkozási formája olyan is, amit a prózapoétika némának nevez: egy belső beszélő egy belső hallgatóval kommunikál. Elvéve ha akadnak fordulatok, amelyek esetleg hallgatóságot feltételeznek, a másvalakihez szólás szándékát: „nem tudom, ki hogy van vele”, tesz fel egy szokványos kérdést, ám ez megjelenhet a szóbeli helyett írott formában is, noha az írás mint tett, cselekedet egyáltalán nem tárgya a szövegnek. A regény egészében alkalmazott belső monológgal kapcsolatban az állítható, ami általában, annyi más első személyű szöveg esetében, hogy homályban hagyja vagy ellentmondásba takarja eredetét. S noha az elbeszélhetőség kételye föl sem merül benne, annál többen foglalkoztatja az emlékezés, a gondolatalkotás és az asszociáció szerepe, egymáshoz való viszonyuk. Csapdosó gondolatairól ad számot, visszafelé csavart, laza szálú megsodort fonalhoz hasonlítja a múlt felfejtését, de ráébred az akusztikai és a látványi-optikai elemek felidéző szerepére is. Máskor szinte panaszkodik, mennyire irányíthatatlan és ellenőrizhetetlen a képzelete, s hogy „az idő összefolyik” előtte, egybeolvad, „egyetlen nappá szövődik” nappal és éjszaka, ős és tavasz, a háború és a bujdosás „félutcatnyi esztendeje”. Ehhez képest az elbeszélő meglehetősen rendet tart az időben, nem ugrál ide-oda, s ha néha önkényesnek vagy túlmagyarázottknak tetszik is képzettársítása, nyilvánvaló az események logikus elrendezésének szándéka. S ez magától értetődő is, hiszen a magánbeszéd a vallomás, illetve a gyónás műfajának hagyományaira emlékeztet, mégpedig olyan formában, amikor meghatározó a moralista és eszme-, ideológiatörténeti minták követése, a társadalmi-etikai kérdések fölvetése. Talán ezekből a szellemi mintákból és kérdésekből következik, hogy hiába telik el tizenhat vagy tizenhét év – mindkét megjelölés elhangzik, esetleg az emlékező zavarodottságát tanúsítandó –, az elbeszélő igazából nem mutat fejlődést múltbeli én-jéhez képest: ugyanazt panaszkodik, a kiszolgáltatottságot és az igazságtalanságot, amivel már fiatal korában sem tudott mit kezdeni. Ez a régebbi megtestesülésével való azonosulás fogalmaztatja meg vele a jelen vádját a múlt bűneiért. Annaira azért sosem feledkezik meg az időről, hogy úgy meséljen, olyan élénken, felidéző erővel, mintha ma történné, ami

tegnap esett meg. Valamilyen átkötő megjegyzéssel utal az idők közötti távolságra még akkor is, ha a múlt megjelenítésekor sűrűn használja a „most” határozószót. A jelen idő három különböző jelentése közül az időtlent vagy gnómkust szerepelteti tán a legtöbbször – vagy legalább olyan gyakran, mint az egyszeri, illetve az ismétlődő cselekvésre utaló más-sík kettőt –, és ezzel függhet össze, ennek következménye lehet, hogy az elbeszélő véleménye sokszor fordul okoskodásokba, általános érvényűnek vélt hangzatos kijelentésekbe, elkoptatott örök igazságokba. „Aki a mások szorultságán csak mosolyogni tud, az csak magára gondol, abban meghalt az ítélőbíró” – hangzik egy szentenciája, az elbeszélőről azt a benyomást erősítve, hogy a humor, a derű színeit ritkán csillantja meg, a bírői szerepre pedig nem annyira önmaga, mint mások – főleg egy történelmi kor s egy társadalmi rendszer - megítélésekor vállalkozik.

VI. *A Messze voltak a csillagok* ítélőbírái közül kétségtelenül Koncsol László a legszigorúbb (*Riport és mítosz között*. Dobos László három regényéről. *Irodalmi Szemle*, 1978/1.). A mű elbeszélésmódját, epikai rétegeit, műfaji megoldásait alaposan elemezve érvelése abból indul ki, hogy a regény „a politikai szemlélet jegyében” született, s hogy ez az „önvédelmi-közírói indíttatás” az első írónemzedék minden tagját jellemzi, mivel a történelem és a politika „durván bele-belenyúlt” az életükbe. Ezzel magyarázza a csehszlovákiai magyar író kénytelenségét, a politikai vitákban való részvételét, s főleg „az időszerű taktikai megfontolásokból eredő tartalmi és formai vétségek” elkövetését. Úgy látja a kritikus, hogy az író a bemutatásra szánt tényanyagot „nem az élet, a lélekábrázolás, hanem a politika felől közelíti meg”, hogy „nem a politikát szemléli az élet irányából, hanem fordítva, az életet ítéli meg a politikai szemlélet logikája szerint”. Poétikai következménye ennek, hogy a sorsok – kiemelten Ács Kálmán sorsa – jobbára csak „összegezõ fogalmakban, elmondásban, nem pedig képekben” jelennek meg, képeit pedig „önkommentárok, meditációk formájában” oly sűrűn „elfátyolozzák” a fogalmak, hogy szinte nehéz is meghatározni a kötet műfaját „nyelve és ábrázolóeszközei miatt”. Lélektani hibákat, egyoldalú beállításokat tesz szóvá aztán, mintegy sajnálkozva, a saját identitásáért, a nemzetiségi lét alaptémáiért harcoló prózaíróik közül Dobosnak sem, és másoknak sem sikerült „a kor-szellem fölé emelkedniük” – a *Messze voltak a csillagok* szerzője „mint minden úttörő, nagy értékkel, a fele igazság föláldozásával fizetett az igazság másik felének a kimondásáért”. A kritikus ítélő erejéhez és bátorságához tartozik, hogy ha itt-ott más szavakkal is, de lényegében ugyanezt mondta tizenvalahány évvel korábban, a regény megjelenését követően is, amikor a Szlovákiai Írószövetség magyar csoportjának 1964. november ülésén olyan művek társaságában, mint Duba Gyuláé, Dávid Terézé, Barsi Imréé, Mács Józsefé, Egri Viktoré, Szőke Józsefé, Szabó Béláé és Ordódy Kataliné, beszélt róla (*Irodalmi Szemle*, 1965/2.). A nemzetiségi magyarságot passzivitásba szorító történelmet emlegette fel, a tabunak számító múltat, a tények eleve adott magyarázatát, és hogy bár a szerző rendkívül igényes feladatra vállalkozott, s ki is használja a forma sok lehetőségét, mégis beleesik a hiába: az események leírása helyett legtöbbször a hős töprengéseiről számol be. Másfajta kifogása volt a már idézett Turczel Lajosnak, miután kiemelte a regény merész témafelvetését és igazmondó elszántságát: szerint az énfomára, a belső monológra és az időváltásos technikára épülő szerkezet keretei között „az író még sokszor nehézkesen mozog”.

Elütöttek ezek a vélemények a regényt szinte kórusban dicsérőktől, akiknek az alap-hangot Fábry Zoltán adhatta meg az *Irodalmi Szemle* 1964-es évfolyamában folytatások-

ban közölt tanulmányában, az *Új szlovákiai magyar regények* közül Petrőci Bálint *Határvárosát*, Rácz Olivér *Megtudtam, hogy élsz* című alkotását és Dobos művét emelve ki. Ez utóbbi „többrendbeli meglepetéssel” szolgált a számára, egyrészt a szerzőn mint esztétán az írói „indulás bizonytalanságának” semmi nyomát sem érezte, másrészt mert észrevette „témafelvető bátorságát”. Dicsérte „minden idők legbarbárabb embermerénylete”, a második világháború „el nem lankadón” való vádolását, de a tegnapi szörnyűségek mellett a ma közönyének és fásultságának, feledékenységének bírálatát is. Fábry számára a regény „a háborús folyamatosság mába érő jelenvalóságát példázza”, „a kisember, az ágyútöltelék, a tömegatom, a morzsa” sorsát, az Ady-fájdalom, az „örökké idegen érdekért ugrasztott és hajszolt ’Szaladj, János, rohanj, János’: ’rohanj, ha rongy is a mentéd’ kiéneklését. Úgy látja a stószí remete, Dobos László megvallott példaképe, hogy a regény „a Hitler-Horthy imperializmus névtelen katonájának” állít emléket, s hogy „az élményerőt össze tudja kapcsolni a tanulság kicsengésével”. Poétikai elemzésekbe sehol sem bocsátkozva végül így összegez, mielőtt a betlehemi csillag és a vörös csillag közös jegyét – mindkettő történelmet, változást realizál – emelné ki: „Dobos regénye figyelmeztető, látható kiállítás: hallható, kiáltó, elkeseredett hangú kiáltás. Monodrámája: ór a strázsán!”. Bár az elbeszélésmód és a szerkezet sajátosságaira is figyelve, elsősorban mégis az eszmei-szemléleti alapot vizsgálva hasonlóképpen méltatott Fónod Zoltán, aki az egykori – a *Hét* 1964. 6-os számában megjelent – írását ma is vállalhatónak tudja. A Dobos László szépprózai munkásságát részletesen tárgyaló munkája, *Az eltűnt idő nyomában (Vonzásterek*. Pozsony, Madách-Posonium, 2007.) ezért emelheti ki a regény érdemeként, Ady szavaival élve, hogy „a nagy posványon” túli utat keresi, „hogy az élet ne legyen ’fölfalt életek soka’”. Ugyancsak érdemnek tekinti a mondanivaló élményszerű, szerinte mindvégig érdekes és fegyelmezett szövegét, s hogy az író „életismeretben, megfigyelő-képességben, tömörségben – hétmérföldes csizmában tette meg az első lépést”, bár, teszi hozzá, „az énregénykeret” korlátokat állított „az ábrázolás sokrétűsége elé”.

Dicséret és bírálat végletei között egyensúlyoz Bata Imre (*Alföld*, 1964/11.); írásának álmélkodó és álmélkodtató kezdése – „Mi minden van a lélek mélyén-perifériáján, nagy isten!” – az előbbi felé hajlik, utóbbiba a máshonnan is ismert kifogás: a szerző inkább elemezni, leírni képes, mint felmutatni, látomássá formálni az anyagot. Minden művészi egyenetlensége ellenére „pompás ráतालálás”-nak tartja a regényt, hiánypótlónak, amelyik Fábrián Zoltán próbálkozásai, Cseres Tibor (*Hideg napok*) és Santa Ferenc (*Ötödik pecsét*) törekvései mellett elsőként emlékezik a húsz esztendeje elmúlt háborúra, méghozzá azzal a többlettel, amit a múltidézés Közép-Európában jelent: „kicsi népek között elvadult és elvadított indulatok közömbösítését, közös sors, közös létezés-értelem evidenciáját”. Hasonló mérleget von a Bata nyitó mondatát idéző Görömbei András, *A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980* szerzője, a téma első monográfusa (*Akadémiai*, Bp., 1982.). A lélek rejtelseibe vezető, fájdalmas mélységek felé törő, az emlékezés-irodalom nagy lehetőségét felfedező alkotásnak tartja a regényt, szóvá teszi azonban képi látásának túlzásait, kissé erőltetett pátoaszát, látomás és gondolat olykor „botladozó” szintézisét. Véleményének szigorodására vall, hogy tizenöt esztendő múlva a *Kisebbségi magyar irodalmak* 1945 és 1999 közötti fejleményeit pásztázva (*Kossuth Egyetemi* k., Debrecen, 1997.) már csak egy-két mondatot szán rá, az is ismertető s nem minősítő szerepű. Nem így Szeberényi Zoltán, a *Magyar irodalom Szlovákiában (1945–1999)* monográfusa (AB-ART, Bratis-

lava, 2000.), aki a szerzőről készített kisportréjában olyan „jól szerkesztett, erőteljes, ízes magyar nyelven megírt” regénynek véli, amely „hatásosan sugallja a mondanivalót: a háborút nem lehet büntetlenül elfelejteni”. „Modern időszemlélet, belső monológ, mélyre mutató-utaló belső meditáció: ez az, ami megragadó e regényben” – de ezt már egy másvalaki állítja, Dobos László monográfusa, Kovács Győző (*Balassi k., Bp., 2006.*), így igyekezve megtartani az esszéistából, kritikusból, irodalomszervezőből lett író első nagyobb szépprózai teljesítményét az időben. S az olvasók tudatában.

